

BARTÓK ISTVÁN

A LATINTÓL A VILÁGNYELVIG

Régi grammatikák a Klimó Könyvtárban

A könyvtárban százával találhatók grammatikai vonatkozású munkák.¹ Még ha csak a régiségre vagyok tekintettel, és az 1800 előtt kiadott köteteket veszem figyelembe, akkor sem lehetséges egy tanulmány keretei között a kapcsolódó tételeket mind megemlíteni. Így csak egy keresztmetszetet kísérelhetek meg felvázolni, a 18. század végéig tartó időszak nyelvi műveltségére legjellemzőbbnek tartott munkákból válogatva. Azokról a kiadványokról szólok röviden, amelyek mind az európai nyelvtudomány-történet, mind a magyar művelődéstörténet számára fontosak.

1.) A „három szent nyelv”

Aligha véletlen, hogy egy egyházi alapítású könyvtárban a biblikus nyelvek, azaz a héber, a görög és a latin elsajátításához szükséges szakmunkák igen nagy arányban vannak jelen. A latin szerepe ettől függetlenül is sokáig meghatározó volt, hiszen az ismereteket évszázadokon keresztül a latin segítségével lehetett megszerezni.

a.) Latin

A legrégebbi latin nyelvtanokat három antik és késő antik szerző műve képviseli, egy kötetben. Ennek a három grammatikusnak a munkáit többször is kiadták együtt. A könyvtár példánya egy ősnymtatvány, Velencében jelent meg 1483-ban.² Az összeállítás legkorábbi szerzője Marcus Terentius Varro (Kr. e. 116–27). Legjelentősebb nyelvtudományi munkája, a *De lingua Latina* csak töredékesen maradt fenn. A könyvtárban a szóban forgó ősnymtatványban szereplő szövegen kívül megvan egy önálló Varro-kiadás is (*M. Terentii Varronis pars librorum quattuor et viginti de lingua Latina*, Róma, 1557).³ A szöveg gondozója Antonio Agustín (1517–1586) spanyol humanista, Tarragona érseke. Időrendben Varrót Sextus Pompeius Festus (2–3. sz.) követi. Munkája a *De verborum significatione*. Ennek alapja Verrius Flaccus (Kr. e. 1. sz.–Kr. u. 1. sz.) nagy terjedelmű szótára. Festus kivonata húsz könyvből állt. Ezt tovább kivonatolta Paulus Diaconus a 8. században, de ez is csak töredékes formában maradt az utókorra. Az ősnymtatványban szereplő harmadik szerző Nonius Marcellus (a 4. sz. első fele). Főműve, a *Compendiosa doctrina ad filium de proprietate sermonum* húsz könyvet tett ki, de volt, amelyik elveszett. A tárgykörök szerint csoportosított szavakhoz kapcsolódnak a nyelvi és tárgyi magyarázatok.

Mind a szerzőknek az európai nyelvtudomány-történetben betöltött helye, mind magyar vonatkozása miatt különösen érdekes a Donatus és Guarinus Veronensis latin gram-

¹ Ezúton köszönöm meg Pohánka Évának, a régi gyűjtemény osztályvezetőjének, hogy segített eligazodni a könyvtár állományában.

² V.IV.4

³ M.VIII.7

matikáját tartalmazó kötet. Aelius Donatus (a 4. sz. közepe) neve századokon keresztül egyet jelentett a latin grammatikával. Az 5–6. században igen sokan kommentálták, népszerűsége a 7. században átmenetileg csökkent, legfőképpen a később említendő Priscianus hatására. A humanisták fedezték fel újra, a 15. század közepétől nyelvtana a klasszikus latinság elsajátításának legfőbb segédeszköze volt. Megszámlálhatatlan feldolgozása készült, sokat még a 19. században is használtak. A magyar nyelv első ismert rendszerezésének, Sylvester János párhuzamos latin–magyar nyelvtanának (*Grammatica Hungarolatina*, Sárvár-Újsziget, 1539) közvetlen mintái német Donatus-átdolgozások. A könyvtárban található Donatus-kiadást Laurentius Antiquus Leontinus (Lorenzo Antico, a 16. sz. második fele) olasz humanista rendezte sajtó alá. Megjelenési ideje pontosan nem állapítható meg. A Remontini-műhelyben készült; a nyomdászcsalád a 17–19. században tevékenykedett Bassanóban.⁴ A kötet másik szerzőjéről, Guarinus Veronensisről a maga időrendi helyén szölok.

Az egyháziatyák közül az európai művelődéstörténetre a legnagyobb hatást talán Szent Ágoston (Augustinus Aurelius, 354–430) gyakorolta. Szerteágazó munkásságában nyelvészeti kérdéseknek is szentelt figyelmet. *De grammatica* című értekezése műveinek egy tizenegy kötetes gyűjteményes kiadásában (*Opera*, Velence, 1729–1733) az első kötetben kapott helyet.⁵

A caesarei születésű, Konstantinápolyban tevékenykedő Priscianus (5–6. sz.) munkássága a nyelvtudomány-történet egybehangzó megítélése szerint összegzés és határpont: monumentális összefoglalójával lezárul az antik és elkezdődik a középkori grammatika története. Az *Institutionum grammaticarum libri XVIII* (526–527) legfontosabb újjátása a szintaxis részletes kidolgozása. Ez *Priscianus minor* néven öröklődött, míg a hang- és alaktan *Priscianus maior*ként terjedt el. Legkülönbébb kivonataik egy időre, mint fentebb említettem, még Donatus népszerűségét is visszaszorították. Az egyik nevezetes rövidített változat szerkesztője Hrabanus Maurus (780–856) bencés apát, mainzi püspök, majd érsek, a Karoling-reneszánsz egyik meghatározó személyisége. Kivonata (*Excerptio de arte grammatica Prisciani*) művei hatkötetes összkiadásának (*Opera quae reperiri potuerunt, omnia*, Köln, 1627) első kötetében található.⁶ A könyvtárban megvannak Priscianus grammatikai munkái egy kötetbe összegyűjtve (*Prisciani Grammatici Caesariensis libri omnes*, Köln, 1528).⁷

A korábban már említett Guarinus Veronensis (Guarino da Verona, 1370–1460) ugyancsak fontos helyet tölt be a grammatikai irodalom történetében. Latin nyelvtana (*Regulae grammaticales*) 1414 és 1418 között keletkezett. A középkori és a humanista nyelvészemlélet közötti váltást keresve vannak, akik éppen Guarino munkájában látják a fordulópontot – igaz, mások Nicolaus Perottusnak (Niccolò Perotti, 1429–1480) tulajdonítják a gyökeres változást. Akárhogy is volt, magyar, különösen pécsi szempontból fontos, hogy Janus Pannonius Ferrarában Guarino iskolájában tanult.

Az itáliai humanisták közül mindenképpen megemlítené Lorenzo Valla (1407–1457), a római egyetem retorikaprofesszora. A helyes latin nyelvhasználatról szóló írását (*De linguae Latinae elegantia*, 1449) a középkor barbár latinságával szembe forduló, igényes stílus programadó művének tekintik. A könyvtárban a Joannes Roboamus Raverinus (Jean Roboam, 1501–1550) olasz származású francia humanista által versekbe szedett és magyarázott változatának (Lyon, 1541) egy későbbi kiadása található meg (*Laurentii Vallae Elegantiarum libri VI*, Lyon, 1560).⁸

⁴ II.VIII.29

⁵ M.I.15

⁶ K.III.3

⁷ I.V.4

⁸ Z.IX.72

Olvashatók a könyvtárban a németalföldi humanizmus legnagyobb hatású egyéniségeinek, Rotterdami Erasmusnak (1466 k.–1536) a munkái is. Művei tizenegy kötetes összkiadásának (*Opera omnia emendatiora et auctiora*, Leiden, 1703–1706) első kötete tartalmazza nyelvi-stilisztikai vonatkozású írásait, többek között Lorenzo Valla fenti művének kivonatát és több latin grammatikai tárgyú dolgozatát (1. tom. *Qui continet quae ad institutionem literarum spectant*, Leiden, 1703).⁹

A német humanizmus latin grammatikai irodalmának jeles képviselője Johannes Rivius (Johann Bach, 1500–1553). Alapfokú nyelvtanát (*Ioannis Rivii Atthendoriensis Grammaticae libri VIII*) nyolc könyvben foglalta össze, első ismert kiadása Lyonban jelent meg 1552-ben. Egy augsburgi változatát 1555 körülre datálják. Ugyancsak Augsburgban látott napvilágot a könyvtár példánya, szintén évszám nélkül, de ez csak az első könyvet tartalmazza (*Liber primus de primis grammaticae rudimentis*).¹⁰

Egy katolikus püspök könyvtárából nem hiányozhat Emmanuel Alvarus (Alvarez, 1526–1582) portugál jezsuita latin nyelvtana. Első kiadását (*De institutione grammaticae libri tres*, Lisszabon, 1572) Európa-szerte közel félezer további követte, már csak azért is, mert a jezsuita tanulmányi szabályzat, a Ratio Studiorum (1599) a rend iskoláiban ezt ajánlotta a latin tanításához. Magyarországon is sokszor kiadták; a hazai redakciókban fontosak a magyar párhuzamok. A könyvtár példánya kétkötetes: az elsőben az alaktan, a másodikban a mondattan olvasható (*Emanuelis Alvari Principia [...] De constructione octo partium orationis*, Nagyszombat, 1728).¹¹ Később Mária Terézia tanügyi rendelete, a Ratio Educationis (1777) valamennyi katolikus iskola számára Alvarez nyelvtanának használatát írta elő.¹²

Ugyancsak a jezsuita rend tagja a francia Franciscus Pomeius (François-Antoine Pomey, 1618–1673), a retorika professzora különböző francia és olasz egyetemeken. A könyvtárban egy kötetben két grammatikai vonatkozású munkája található. A *Syntaxis ornata, seu de tribus Latinae linguae virtutibus, puritate elegantia copia* a latin mondatszerkesztés szabályait rendszerezi. A *Pomariolum floridioris Latinitatis* (első megjelenése: Lyon, 1661) nyelvi példatár. Anyaga válogatás a legkiválóbbnak tartott latin nyelvű szerzők munkáiból, az egyes tételeket nyelvtani és stilisztikai magyarázatok kísérik. Később új címmel (*Flos Latinitatis*) hozták forgalomba. Számos francia, olasz és német értelmezésekkel ellátott redakciója látott napvilágot. A két művet tartalmazó pécsi kötet megjelenésének helye és ideje nem bizonyos: vagy Nagyszombat, 1773 vagy Buda, 1792 – mindkét helyen többször is újranyomták. A magyar kiadásokban a latin mondattanhoz magyar és német kiegészítéseket fűztek, akárcsak Alvarez nyelvtanához.¹³

A 18. század közepéről is fellelhető a könyvtárban egy jezsuita szerkesztésű latin nyelvtan. Az Innsbruckban tevékenykedő Franz Xaver Mannhart (1696–1773) az egyetemes tudás tárházát kívánta összeállítani tizenkét kötetben (*Bibliotheca domestica*, Augsburg, 1762). A pécsi könyvsorozat az első kiadás; többről nem is tudnak a bibliográfiai. Az enciklopédikus gyűjtemény első kötetének második könyve: *De grammatica seu lingua Latina*.¹⁴

Több fontos protestáns szerző munkájából is van példány a könyvtárban. Gerardus Joannes Vossius (Gerrit Janszoon Vos, 1577–1649) a németalföldi késő humanizmus képviselője. Pécsen műveinek hatkötetes összkiadását őrzik (*Opera*, Amszterdam, 1701),

⁹ GG.III.15

¹⁰ X.VII.21/1

¹¹ DD.IX.22

¹² MÉSZÁROS István, *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*, MKsz, 96(1980), 350–369; 352.

¹³ PP.IX.20

¹⁴ S.IX.3

amely a fia megjegyzéseit is tartalmazza. Isaac Vossius (1618–1689) Krisztina svéd királynő könyvtárosa volt. A grammatikai munkák az első két kötetben kaptak helyet (1: *Etymologicon linguae Latinae; De literarum permutatione tractatus*; 2: *Aristarchus, sive de arte grammatica libri septem; De vitiis sermonis et glossematis Latino-Barbaris libri novem*).¹⁵

Christophorus Cellarius (Christoph Keller, 1638–1707) a hallei egyetemen a retorika és a történelem professzora. A latin nyelv tanításában a klasszicista stíluseszmenyt képviselte, emellett a korábbiaknál nagyobb mértékben támaszkodott a tanulók anyanyelvére. A könyvtárban megvan Cellarius helyesírási szakmunkája (első kiadása: Halle, 1700). Címe szerint a szerző nemcsak tárgyi emlékek, azaz érmék és táblák feliratai és a régi grammatikusok véleménye alapján állította össze művét, hanem figyelembe vette a tárgyhoz kapcsolódó legújabb szakmunkákat is. A Pécsen található kiadást (*Orthographia Latina*, Altenburg, 1768) a később még említendő Gottlieb Christoph Harles (1738–1815) híres német ókortudós gondozta és egészítette ki, és az ugyancsak nagy hírű filológus, Christian Adolph Klotz (1737–1771) írt hozzá előszót.¹⁶

Cellarius magyar tanítványa, a Pozsonyban tevékenykedő lutheránus Bél Mátyás (1684–1749), a század híres tudósa, mesterének tankönyveit átdolgozta a magyarországi diákok számára, ezeket még sokáig használták a hazai iskolákban. A könyvtárban őrzött, cseh és magyar értelmezésekkel, német, magyar és cseh mutatókkal kiegészített latin nyelvkönyve (*Christophori Cellarii Latinitatis probatae et exercita liber memorialis*, Lőcse, 1735) a munka második kiadása.¹⁷

Ugyancsak a nemzeti nyelvekre támaszkodik Franz Wagner (1675–1738) jezsuita szerzetes posztumusz megjelent szólásgyűjteménye. A latin frázisokat rendszerezi, de közli az egyes fordulatok magyar és szlovák megfelelőjét is (első megjelenése: Nagyszombat, 1750). A könyvtárban a második kiadásból van meg egy példány (*Universae phraseologiae Latinae corpus [...] Demum apud nos linguis Hungarica et Slavica locupletatum*, Nagyszombat, 1775).¹⁸

b.) Görögül 30 krajcárért

A katolikus iskolákban Európa-szerte az iskoladrámáiról ismert jezsuita Jakob Gretscher (1562–1625) görög nyelvtanát használták. Háromkötetes változata először Innsbruckban jelent meg 1593-ban; az első kötet az alaktan, a második a mondattan, a harmadik a prozódia. Kivonatolva sokszor kiadták Magyarországon is. A könyvtárban a harmadik kötetnek egy késői változata van meg (*Institutionum linguae Graecae liber III. de syllabarum dimensione*, Nagyszombat, 1745).¹⁹

Meggondolandó, kinek a munkája lehet a könyvtár egyik, a szerző feltüntetése nélkül megjelent latin nyelvű görög nyelvtani összefoglalója (*Compendiaria Graecae grammatices institutio in usum Seminarii Patavini*, Padova, 1756).²⁰ Mészáros István az 1777. évi Ratio Educationis által előírt tankönyveket sorra véve megemlíti: „A 131. §. végül a görög nyelvtanról intézkedik: »Pro Graeca lingua, Grammatica Patavina, quae omnium manibus dudum teritur, estque facile parabilis, adhibebitur.« Vajon mi ez a »Grammatica Patavina«, amely – mivel már régóta mindenkinek a kezeügyében van, és könnyen beszerezhető, továbbra is tanítandó a kisgimnáziumban?

A tankönyv Antonius Sandinus munkája, címe: *Compendiosa graecae grammatices institutio in usum Seminarii Patavini*, tehát a padovai iskola számára készült. A budai Egyetemi

¹⁵ S.III.10-11

¹⁶ P.VII.6

¹⁷ S.VII.8

¹⁸ Tz.V.17

¹⁹ Y.XII.20/2

²⁰ PP.IX.19

Nyomda is többször kiadta a 18. század második felében, utoljára 1818-ban (»olim édita, nunc novis curis emendata et aucta«), ezt még a nyomda 1841-i árjegyzéke is hirdette.”²¹

Antonius Sandinus munkái között ilyen tankönyvet nem találtam. Igen sokszor kiadtak viszont egy görög nyelvkönyvet, amelyik eredetileg ugyancsak a padovai szeminárium számára készült, és a címe néhány betűben eltér a Mészáros által közölttől, ám pontosan megegyezik a pécsi példányéval: nem *compendiosa*, hanem *compendiaria* institutio. Ezt Jacopo Facciolati (1682–1769), a padovai egyetem tanára állította össze, először 1705-ben jelent meg. A szerzővel Bél Mátyás is levelezett. Segítségét kérte annak a Marsigli-kéziratnak a megszerzéséhez, amelyben az olasz hadmérnök és nyelvtudós egy rovásbonton olvasható feljegyzést másolt le. Facciolati a kéziratot nem tudta megszerezni.²² A forrásra Bélnek a hun-szkíta rovásírásról szóló könyvéhez lett volna szüksége, ami egyébként enélkül is elkészült, sőt meg is van a könyvtárban. (*De vetere literatura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipcse, 1718).²³

Visszatérve Facciolati görög nyelvtanához: később Európa-szerte sokszor újranyomták, még a 19. században is. Magyar vonatkozása, hogy Schedius Lajosnak (1768–1847), a pesti egyetem tanárának a szerkesztésében is megjelent (Buda, 1818). Mészáros István az 1818. évi budai kiadás említésénél ennek a címéből idéz, de ez minden kétséget kizáróan a *Compendiaria* újabb redakciója.

Kifejezetten a magyar királyság és a csatolt államok tanulóiújúsága számára készült egy német nyelvű görög nyelvkönyv, amelynek szerzője a kiadványon nincs feltüntetve. A könyvtárban az első kötetét őrzik (*Anleitung zur griechischen Sprache zum Gebrauche der studirenden Jugend in Königreich Ungarn und den damit verbundenen Staaten. Theil I*, Buda-Nagyszombat, 1789).²⁴ Gyaníthatóan összefügg azzal a sok kiadást megért másik redakcióval, amelynek a címe csekély mértékben tér el; első megjelenése: *Anleitung zur griechischen Sprache zum Gebrauche der studirenden Jugend in den kaiserlich königlichen Staaten. 1* (Bécs, 1784). Második kötetéről nem tudnak a bibliográfiák.

Ennél is erősebb a magyar vonatkozása Márton István (1760–1831) munkájának, ugyanis ez az első magyar nyelvű görög nyelvtan (*A görög nyelv első kezdete. A magyar ifjúság javára ki adta Márton István*, Győr, 1794).²⁵ „A kötet első része eredeti görög szövegeket tartalmaz. [...] A második rész görög nyelvtan magyarul, a harmadik részt pedig görög–magyar szótár tölti ki. A könyv ára 30 kr. volt, tehát igen olcsón adták. Márton István görög nyelvkönyvének 1794-ben történt megjelenése után közel fél évszázadig nem jelent meg magyar nyelvű görög nyelvkönyv.”²⁶ A szerzőről nem árt tudni, hogy a pápai református kollégium filozófiaprofesszora volt, 1795-ben először tartott filozófiai előadásokat magyarul, Kant nyomán.

c.) „Sidó régiségek”

A legrégebbi héber vonatkozású munka, amelyhez a könyvtár gyűjteményének több darabja is kapcsolódik, Xanthus Pagninus (Santes Pagnino, 1470–1541) olasz dominikánus szerzetes héber–latin szótára (első kiadása: *Thesaurus linguae sanctae sive Lexicon Hebraicum*,

²¹ Mészáros, *i. m.*, 355.

²² Bél Mátyás Jacopo Facciolatinak, Pozsony, 1727. augusztus 18; Jacopo Facciolati Bél Mátyásnak, Padova, 1727. december 25. *Bél Mátyás levelezése*, szerk. GRÜLL Tibor, Bp., 1993 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 3), 183–184, 192.

²³ G.VII.34

²⁴ Sz.Y.X.77

²⁵ NN.V.15

²⁶ FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*, MKsz., 115(1999), 314–328; 325.

Lyon, 1529). A könyvtárban található egyik változatát a középkori tudós rabbi, David Kimchi (1160–1235) héber szótára alapján kivonatolták és javították (*Ôṣar leṣon haq-qodeš, hoc est Thesaurus linguae sanctae ex R. David Kimchi [...] contractior et emendatior*, Párizs, 1548).²⁷ A kivonathoz az újabb kiadásokban nyelvtani magyarázatok csatlakoznak, ezeket állította össze „a legkiválóbb grammatikusok alapján” Franciscus Raphelengius (Frans van Ravelingen, 1539–1597) németalföldi humanista, a leideni egyetemen a héber nyelv professzora (*Thesauri Hebraicae linguae olim a Sante Pagnino Lucensi conscripti, epitome. Grammatices libellus ex optimis quibusque grammaticis collectus*, Antwerpen, 1572; *Epitome thesauri linguae sanctae [...] Fr. Raphelengius compluribus locis auxit, emendavit*, Leiden, 1599).²⁸

A híres német humanista, lutheránus teológus, Johannes Avenarius (Johann Habermann, 1516–1590) héber–latin szótárát nyelvtani magyarázatokkal is ellátta (első kiadása: Wittenberg, 1568). A könyvtárban egy későbbi redakcióját őrzik (*Sēfer haš-šorāšim, hoc est, liber radicū seu lexicon Ebraicum*, Wittenberg, 1589).²⁹

Az Európa-szerte legelterjedtebb héber nyelvkönyvek közé tartoznak Johann Buxtorff (1564–1629) munkái. A szerző ugyancsak lutheránus teológus, a bázeli egyetemen a teológia és a héber nyelv professzora. Héber és káldeus – mai szóhasználat: arámi – nyelvtanában a bibliai szövegekben előforduló nyelvi jelenségeket magyarázza. Az első kiadást 1602-re teszik, de ebből nem ismert példány. Később sokszor kiadták; a könyvtárban az ötödik edíció van meg (*Manuale Hebraicum et Chaldaicum*, Bazel, 1631).³⁰ Héber grammatikájában az alaktani és mondattani rendszerezést héber verstan és nyelvtani gyakorlatok követik. A munka először 1609-ben jelent meg, ezt sokszor átdolgozták. A könyvtár két példányt is őriz a hatodik redakcióból, amelyet a szerző fia rendezett sajtó alá (*Thesaurus grammaticus linguae sanctae Hebraeae*, Bazel, 1663).³¹ Az ifjabb Johann Buxtorff (1599–1664) szintén jelentős hebraista, apja egyetemi katedráját is átvette. Az ő kiadásában már német magyarázatok is olvashatók. A nyelvtant később számos élő nyelvre lefordították.

A régiség héber grammatikai irodalmának az idősebb Buxtorff mellett másik meghatározó személyisége Jacob Alting (1618–1679) németalföldi református teológus, hebraista. A groningeni egyetemen tanított. Alapvető munkája, a *Fundamenta punctuationis linguae Sanctae* először 1654-ben jelent meg; sokszor átdolgozták, magyarázták, kiegészítették. A könyvtárban őrzött változata: *Brevis introductio ad grammaticam Hebraeam Altingianam* (Utrecht, 1710).³² Összeállítója, Johann Benedikt Carpozov (1639–1699) német teológus és orientalista Bazelben az ifjabb Buxtorff tanítványa volt, később Lipcsében a keleti nyelvek professzora.

Lehetne folytatni a felsorolást a különféle 18. századi héber grammatikákkal és nyelvkönyvekkel, főleg német tudósok szerkesztményeivel. Ehelyett inkább egy kapcsolódó magyar szakmunkát említek. A bibliai szövegek értelmezéséhez fontos a héber és görög „régiségek” ismerete, mind nyelvi, mind egyéb tekintetben. Az írásmagyarázó munkák sorában különösen jelentős a század híres erdélyi tudósának, Bod Péternek (1712–1769) magyar nyelvű összeállítása, amelyik először Kolozsváron jelent meg, 1746-ban. Ugyanabban az évben Győrben is kiadták, ez van meg a könyvtárban (*Szent Írás értelmére vezérlő magyar leksikon, mellyben a Szent Írásban előforduló példázolások és ábrázolások lelki értelmek szerént rövideden ki-világosíttatnak, sok dolgok a Sídó s Görög régiségekből ki-magyaráztatnak*, Győr, 1746).³³ A kolozsvári redakció hasonmásban is megjelent (Bp., 2006).

²⁷ d.IV.9

²⁸ CC.I.1/5, DD.VII.26

²⁹ CC.II.22

³⁰ U.IX.28

³¹ GG.VIII.12; X.IX.17

³² Sz.O.IX.7/1

³³ G.VI.19

d.) Nyelvtani párviadalok

Bármennyire is komoly dolog a holt nyelvek tanulmányozása, a könyvtár állományában olyan tételeket is találhatunk, amelyek azt bizonyítják, hogy a témát ironikusan is lehet kezelni. A következő munkák legalább annyi okkal sorolhatók a szatirikus irodalom, mint a nyelvtudomány körébe.

Az egyik kapcsolódó kötet két humoros írást is tartalmaz (*Bellum grammaticum Nominis et Verbi regum de obtinendo in oratione principatu [...] cui accessit Duellum grammaticum de orthopeia Graeca quae constat orthophonia et orthodia vetere*, Coburg, 1739).³⁴ Az első darab, a *Bellum grammaticum* szerzője Andrea Guarna (1470 k.–1517) olasz humanista; először 1511-ben jelent meg Cremonában. A latin nyelvtan ellentmondásait és az elavultnak ítélt középkori oktatási módszereket figurázza ki a névszók és az igék birodalma között kitört háború eseményein keresztül. Hamar rendkívül népszerűvé vált Európa-szerre. Sokszor kiadták, átdolgozták; lefordították olaszra, franciára, angolra és németre. Francia, angol és német nyelvterületen színpadra is alkalmazták. Hasonló szatirikus művek sorozatát indította el a 16–17. században, amelyek elítélték a latinra épülő grammatikai oktatást, és helyette a beszélt nyelvek és a nemzeti nyelvű irodalom figyelembevételét szorgalmazták.³⁵

A kötet második darabja, az ismeretlen szerzőjű *Duellum grammaticum* két dialógust foglal magába a helyes görög kiejtésről, Erasmus és Reuchlin vitája nyomán. Erasmusnak a latin és a görög kiejtésről szóló értekezése (*De recta Latini Graecique pronuntiatione dialogus*) olvasható a 9. jegyzetben hivatkozott gyűjteményes kiadásban. Johannes Reuchlin (Johann Capnion, 1455–1522) a német humanizmus kiemelkedő alakja. Görög szótárában (*Vocabularius breuiolus*, Bázél, 1504) a klasszikus szövegek esetében is az újjörög kiejtést javasolta; eszerint például az „éta” helyes kiejtése „i”. Ez ellentétben áll Erasmus álláspontjával, mely szerint az „éta” „é”-nek ejtendő.

Nem tudjuk, ki a szerzője annak a „nyelvtani párviadalnak”, amelynek résztvevői ugyancsak a görög hangsúlyokról és a helyes kiejtésről vitáznak. (*Hellenismos amphilektos, seu singulare certamen grammatico-criticum de orthophonia et orthodia Graeca*, Coburg, 1740).³⁶ A görög címet kissé szabadon fordíthatnánk „görögösködő patvarkodásnak” is. Az egyik vitázó fél Erasmus, a másik Reuchlin álláspontját képviseli. A már említett német ókortudós, Gottlieb Christoph Harles egyik szakmunkájában úgy ítéli, hogy az ismeretlen szerző szellemesen és felkészülten teszi nevetség tárgyává az értelmetlen filológiai szőrszálhasogatást.³⁷ Érdemes volna megvizsgálni, hogyan függ össze ez a munka a fentebb említett, az előző évben ugyancsak Coburgban megjelent hasonló tárgyú *Duellum grammaticummal*.

³⁴ X.III.2/1

³⁵ Vö. Johannes BOLTE, *Andrea Guarnas Bellum Grammaticale und seine Nachahmungen*, Berlin, 1908; Erik BUTLER, *The Bellum Grammaticale and the Rise of European Literature*, Ashgate, 2010.

³⁶ X.III.2/2

³⁷ „Quot disputatiunculas, libellos et libris a renatis litteris conscriptos habemus, in quibus de accentibus graecis eorumque antiquitate, et pronuntiatione, utrum Reuchliniana an Erasmiana vera sit et antiquissima, de sono et aliis minutiis cum multa quidem doctrina, sed haud raro ingenti animi vehementia, cum magno verborum strepitu et inanitate disputatum est. Superbum vero istud et vanum quorundam conamen urbane et docte exagitat auctor libri ludicri, *Singulare certamen grammatico-criticum de orthophonia et orthodia Graeca, inter duos strenuos linguae Graecae cultores habitum*, inscripti. (Coburg. a. 1740. in octern.)” Gottlieb Christoph HARLES, *Opuscula varii argumenti*, Halle, 1773, 49–50.

2.) Egy kis orientalisztika

A héber mellett más keleti nyelvek elsajátítását célzó munkák is vannak a könyvtár állományában. Több kapcsolódik a káldeushoz, mint láthattuk, gyakran a héber nyelvkönyvek függelékeként. Olyan munka is akad, amelyik a szamaritánusok nyelvében igazít el. Különlegesség Ludovicus de Dieu (Lodewijk de Dieu, 1590–1642) németalföldi orientalista perzsa nyelvtanának első kiadása (*Rudimenta linguae Persicae*, Leiden, 1639).³⁸ Sokáig egész Európában ez volt az egyetlen perzsa nyelvtan. Megvan egyébként a szerzőnek a héber–káldeus–szír összehasonlító nyelvtana is (első kiadása: Leiden, 1628) A könyvtár példánya egy későbbi redakció (*Grammatica linguarum Orientalium: Hebraeorum, Chaldaeorum et Syrorum inter se collatum*, Frankfurt, 1683).³⁹

Az egzotikus nyelvekkel foglalkozó kézikönyvek között ugyancsak értékes az első, latinul írt etióp nyelvtan. Szerzője Hiob Ludolf (Job Leutholf, 1624–1704) német orientalista, az etióp nyelv kutatásának megalapítója. Munkájának első kiadása Londonban jelent meg, 1661-ben. A könyvtárban meglévő második edíciót maga a szerző dolgozta át (*Grammatica Aethiopica*, Frankfurt, 1702).⁴⁰ A munka tudománytörténeti jelentőségét mutatja, hogy modern kiadása is elkészült (Halle, 1986).

3.) „Hat nyelveken folyó kérdezkedések”

Az élő idegen nyelvek megtanulására szolgáló segédkönyvek a 18. század során egyre szaporodtak. Eleinte latinul fogalmazták meg a szükséges tudnivalókat, később mindinkább az adott vagy valamilyen más beszélt nyelven. Így található a könyvtárban például francia és olasz nyelvtan németül. Az ide tartozó munkák hosszas felsorolása helyett érdekesebbnek tűnik kiemelni néhányat a Magyar Királyság területén használt nyelvek grammatikái közül.

Bél Mátyás latinul írt német nyelvtana először Lőcsén jelent meg, 1718-ban. Christian Albrecht Körber, a hallei egyetem professzora részletezte tovább azokat a tudnivalókat, amelyekről úgy gondolta, hogy a legnagyobb nehézséget okozzák a német nyelvtannal birkózó diákoknak. Ilyen a névelő, a nemek, a névszóragszás és a mondat (Halle, 1730). A Körber megjegyzéseivel ellátott változat következő újranyomása így a Bél-grammatikának már a harmadik kiadása, ez van meg a könyvtárban (*Mathiae Belii Institutiones linguae Germanicae, Notisque in quibus doctrina inprimis de articulo, genere, declinatione, ac constructione, quae maximam alias tironibus Germanicae linguae creat difficultatem [...] auctae a C. A. Körbero*, Pozsony, 1755).⁴¹

Ákad a könyvtárban magyar nyelvű német nyelvkönyv is, mégpedig az első kiadásából (*A német nyelvnek meg-tanulására való könnyű és helyes intézett, a magyar nemzeti iskoláknak számára*, Buda, 1781).⁴²

A közép-európai nyelvekhez kapcsolódó korai kiadvány Wenceslaus Joannes Rosa (Václav Jan Rosa, 1630–1689) cseh jogász, költő és nyelvtudós latin nyelvű cseh nyelvtana (*Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae. Quatuor partibus: Orthographia, Ethymologia, Syntaxi et Prosodia constans*, Prága. 1672).⁴³

³⁸ MM.III.74/4

³⁹ M.VI.19

⁴⁰ P.IV.5

⁴¹ Sz.I.IX.45

⁴² Sz.O.X.14

⁴³ X.VII.13

A könyvtár következő cseh nyelvtana Johann Wentzl Pohl (Jan Václav Pól, 1720–1790) német nyelvű munkájának első kiadása (*Grammatica linguae Bohemicae, oder die böhmische Sprach-Kunst, bestehend in vier Theilen*, Bécs–Prága–Trieszt, 1756).⁴⁴ A mű még négy kiadást ért meg (1764, 1773, 1776, 1783).

A cseh és szlovák helyesírást tárgyalja Paulus Doleschalius (Pavel Doležal, 1700–1778) munkája (*Orthographia Bohemo-Slavica*, Párizs, 1742).⁴⁵ Szlovák–cseh grammatikájában Doležal többek között a két nyelv különbségeit mutatja ki (*Grammatica Slavico-Bohemica, in qua praeter alia, ratio accuratae scriptionis et flexionis [...] demonstratur, ut et discrimen inter dialectum Bohemorum et cultiorum Slavorum in Hungaria insinuat*, Pozsony, 1746).⁴⁶ A munka magyar vonatkozása, hogy Bél Mátyás támogatásával és előszavával jelent meg. Az előszó jó alkalom volt Bélnek a hungarus-tudat terjesztésére. Eszerint a magyar korona fennhatósága alá tartozó népek, tekintet nélkül arra, hogy magyar, szlovák vagy német anyanyelvűek, egyaránt hungarusnak vallhatják magukat. „Kiemelkedő szerepe van a hungarus szlovák nemzettudat kialakulásában Bél Mátyásnak, aki Pavel Doležal cseh nyelvtanához írt bevezetőjében *hazai nyelvnek* nevezi a cseh-szlávot, amit Magyarhon szlovákul beszélő arisztokráciája használ. Ez a cseh-szlovák kítűnik komolyságával és méltóságával, nem marad el a német érzelemgazdagsága, az olasz jó hangzása és a magyar parancsoló szigora mögött, amennyiben tanult emberek használják.”⁴⁷

A könyvtár a 18. századból két szlavón nyelvtant is őriz. Mathias Anton Relkovich (Matija Antun Relković, 1732–1798) horvát költő a török elnyomás alól felszabadult szlavónok szellemi felemelkedését kívánta szolgálni. Tanító, nevelő célzatú versei mellett párhuzamos szlavón–német nyelvtanával is ehhez járult hozzá (*Nova slavonska, nimacska grammatika. Neue slavonisch und deutsche Grammatik*, Zágráb, 1767).⁴⁸ A munkát 1774-ben és 1789-ben Bécsben újra kiadták.

Marian Lanossovich (1742–1812) Kapisztrán-rendi szerzetes németül írt szlavón nyelvtana először Eszéken jelent meg 1778-ban. A könyvtár példánya a 3. kiadásból származik (*Anleitung zur slavonischen Sprachlehre*, Buda, 1795).⁴⁹

Az élő idegen nyelvekkel kapcsolatban végezetül megemlítem az alkalmi versíróként ismert Paap János munkáját. Életéről nem sokat lehet tudni, a rendelkezésünkre álló adatok a 18–19. század fordulójáról származnak. Művét mai szóhasználattal leginkább társalgási zsebkönyvnek nevezhetnénk. Címe elárulja tartalmát: *Hathangú ének. Avagy hat nyelveken folyó kérdezkedésekre s feleletekre egy formán elintéztetett magyar, deák, német, anglus, frantzia s orosz szükségesebb nemzeti beszélgetések* (Buda, 1796).⁵⁰

4.) Elméletről elméletre

Az egyes nyelvekkel külön-külön vagy együttesen foglalkozó szakmunkák mellett olyanokat is lehet találni a könyvtár állományában, amelyek mai fogalmaink szerint inkább az általános nyelvészet, a nyelvelmélet vagy éppen a fordításelmélet körébe sorolhatók. Ilyen Giovanni Francesco Fabrizi da Fighine (1516–1580) olasz humanista munkája (*De la*

⁴⁴ Sz.M.X.31

⁴⁵ OO.IX.38/5

⁴⁶ DD.VII.45

⁴⁷ KÁFER István, *Nemzet és egyház a szlovák–magyar szellemi összefüggésrendszerben*, Magyar Sion, Új folyam 3/45(2009), 1. sz., 17–31; 24.

⁴⁸ QQ.IX.4

⁴⁹ Y.X.1

⁵⁰ PP.IV.31

teorica de la lingua, dove s' insegna con regoli generali, et infallibili a tramutare tutte le lingue ne la lingua latina, Velence, 1566).⁵¹

Gottfried Hensel (1687–1765) goldbergi evangélikus prédikátor, a hirschbergi iskola rektora a különböző nyelvek földrajzi elterjedését vizsgálta. 1730-tól jelentek meg az egyes kontinensek nyelvelterjedési térképeit tartalmazó munkái, 1741-ben valamennyi egy kötetben. A könyvtárban ennek a második kiadása van meg (*Synopsis universae philologiae, in qua harmonia linguarum grammaticae e natura vocum et geographice nova ratione eruitur. Illustrata mappis geographico-polyglottis*, Nürnberg, 1754).⁵² Különösen érdekes a „Miatyánk-térkép”: az imádság eleje minden ország területére az adott nyelven van beírva, így Magyarországra magyarul. A magyar szöveg latin betűs, de a térkép alján Hensel a rovásábécét is közli, Bél Mátyásnak a hun-szókita rovásírást tárgyaló, fentebb említett műve alapján.

Magyar szempontból még fontosabbak Kalmár György (1726–1782) nyelvtudós, költő nyelvelméleti munkásságának dokumentumai. A világnyelvvel kapcsolatos elképzeléseinek lényegét az életmű kutatója, Hegedűs Béla a következőképpen foglalja össze: „Feltűnő, hogy Kalmár, habár igen jól ismeri a kortárs és korábbi világnyelv-tervezeteket, azok közös célkitűzésével nem ért egyet. Nem egy általános nyelvet akar létrehozni, hanem a nyelvekben lévő közöst akarja megmutatni s ahhoz jeleket társítani. Ami tervezetét egészen egyedülállóvá teszi, az az, hogy tervezetének jeleihez nem társít egy, megváltoztathatatlan jelentést, mivel elmélete szerint jelentésről csak szövegösszefüggésben lehet beszélni. Ebből következik, hogy a figuralitást nem *nyelvhibának* tekinti, hanem minden nyelv és megszólalás szükségszerű alapjának.

Nyelvelméletének – amely évtizedeken keresztül változatlan marad – gyökereit véleményem szerint Lambert, Wolff, Leibniz, talán Vico filozófiája mellett a 17–18. század ismeretelméleti szövegeiben és a pietizmus ideológiájában kell vagy lehet keresni.”⁵³ „Kalmár három nyelven, háromszor publikálta világnyelv-tervezetét. Az 1772-es latin nyelvű berlini változatnak nem kisebb a patrónusa, mint Johann Heinrich Lambert. [...] A három kötet a várható előfizetőket hivatott meggyőzni. A római olasz nyelvű kiadás már kiegészült egy nyelvfilozófiai bevezetővel, ezt átveszi a bécsi német nyelvű is. Végül ez lesz a legteljesebb, mert az időközben különböző tudós újságokban megjelent ismertetőkből is közül részleteket.”⁵⁴

A könyvtárban megvan a tervezetnek mind a három nyelvű kiadása: *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis* (Berlin–Lipcse, 1772),⁵⁵ *Precetti di grammatica per la lingua filosofica, o sia, universale* (Róma, 1773),⁵⁶ *Grammaticalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache* (Bécs, 1774).⁵⁷ A nagy mű végül nem készült el, de a tervezet is elegendő volt ahhoz, hogy mindmáig fenntartsa a nemzetközi érdeklődést Kalmár György iránt. Hegedűs Béla megállapítja: „Valóban nem túlzás világhírről beszélni, különösen, ha figyelembe vesszük a magyarországi recepciójának hiányosságait.”⁵⁸

⁵¹ II.VIII.43

⁵² B.IX.31

⁵³ HEGEDŰS Béla, *Valóságos Kalmár György: Személy- és valóságpreferenciák a források tükrében*, Doktori értekezés tézisei, Bp., 2004, http://xviii.iti.mta.hu/hb/hb_phd_tezisek.pdf

⁵⁴ HEGEDŰS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726–?) világáról*, Bp., 2008 (Irodalomtörténeti Füzetek, 164), 13.

⁵⁵ f.VII.24

⁵⁶ G.VII.33

⁵⁷ Sz.N.X.1/1

⁵⁸ HEGEDŰS, *Prodromus...*, i. m., 15.

5.) „A védelmeztetett magyar nyelv”

Az eddig felsorolt magyar vonatkozásokon túl a módszeresen feldolgozott magyar anyag legkorábban a szótárakban vagy ahhoz hasonló művekben jelenik meg. Ambrosius Calepinus (Ambrogio Calepino, 1450 k.–1510 v. 1511) olasz Ágoston-rendi szerzetes latin nyelvű értelmező szótárt szerkesztett (*Cornucopiae*, Reggio, 1502), ezt egészítették ki később más nyelvű értelmezésekkel, magyarul először az 1585. évi lyoni tíznyelvű kiadásban. Ezt a következő évben változatlan formában újranyomták, ebből van egy példány a könyvtárban (*Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum. Ubi Latinis dictionibus Hebrae, Graecae, Gallicae, Italicae, Germanicae, Hispanicae et nunc primo Polonicae, Ungaricae atque Anglicae adiecta sunt*, Lyon, 1586).⁵⁹

Szenci Molnár Albert (1574–1639) latin–magyar és magyar–latin szótára először Nürnbergben jelent meg 1604-ben. A korábbi magyar szerkesztésű szójegyzékek tárgy körök szerint csoportosították anyagukat; Szenci munkája az első modern értelemben vett szótár, amelyik betűrendben közli a szavakat. A későbbi kiadásokhoz görög megfelelők is társultak. A latin, görög és magyar anyagot német értelmezésekkel Johann Christoph Beer (1638–1712) egészítette ki, ennek a változatnak egy példánya van meg a könyvtárban (*Latino–Ungarico–Graeco–Germani cum innumeris vocibus, phrasibus, formulis loquendi et proverbiis cum quantitate syllabarum; Dictionarium Ungarico–Latino–Germanicum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditus. Cui inspersa sunt usitatoria proverbialia Ungarica*, 1–2, Nürnberg, 1708).⁶⁰

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) polihisztor, külföldi egyetemeken orvosi oklevelet és filozófia doktori címet szerzett. A nagyenyedi református kollégiumban görög nyelvet, filozófiát és természettant tanított. A Szenci hasonló munkájára alapul latin–magyar és magyar–latin szótára először Lőcsén jelent meg 1708-ban. Bod Péter átdolgozta (Szeben, 1767). A könyvtárban ennek a változatnak egy késői kiadása van meg (*Dictionarium Latino–Hungaricum; Dictionarium Ungaro–Latino–Germanicum*, Szeben–Pozsony, 1801).⁶¹ Ebben a latin–magyar részhez német értelmezések is csatlakoznak.

Teljes egészében magyar nyelvű az elsősorban költőként számon tartott Baróti Szabó Dávid (1739–1819) nyelvészeti munkája, amelynek címe pontosan kifejezi tartalmát: *Kisdéd szó-tár, melly a’ ritkább magyar szókat az A.B.C. rendi szerént emlékeztető versekben elő-adja* (Kassa, 1784).⁶²

Nem tekinthető hagyományos értelemben vett szótárnak, mégis ebben az összefüggésben említendő a könyvtár Comenius-kiadása. Az Európa-szerte elismert cseh pedagógus, Joannes Amos Comenius (Jan Amos Komenský, 1592–1670) munkásságának magyar vonatkozása, hogy 1650–54-ben a sárospataki református kollégiumban tanított. Nyelvpedagógiai újításának lényege, hogy a formális grammatikai oktatás helyett a tárgyi és a nyelvi ismeretek elsajátítását összekapcsolta. Úgy vélte: az egyes témakörökhöz tartozó szavakat és azok pontos jelentését a tanulóknak először anyanyelvükön kell megismerniük, így könnyebben megtanulják latin megfelelőjüket. Comenius elő is írta, hogy tankönyveikhez a latin szöveg mellé el kell készíteni a nemzeti nyelvű fordítást. Így egymásra épülő tankönyveinek igen sokféle változata készült el. Különösen érdekes az *Orbis Pictus* (első megjelenése: Nürnberg, 1669), amelyben a tananyagot képek szemléltetik. A könyvtárban egy latin–magyar–német–szlovák redakció található, Szombathy János (1749–1823) sárospataki tanár munkája (*Orbis pictus, in Hungaricum, Germanicum et Slavicum translatus, et hic ibive emendatus. A világ le festve. Die Welt in Bildern. Swet namalowany*, Pozsony, 1798).⁶³

⁵⁹ DD.II.17

⁶⁰ G.V.24-25

⁶¹ F.VI.10/1-2

⁶² Sz.V.VII.7

⁶³ Sz.S.IX.4

A kifejezetten a magyar nyelv grammatikáját tárgyaló művek közül a könyvtárban található legkorábbi a jezsuita Pereszlényi Pálnak (1631–1689), a nagyszombati egyetem tanárának latinul írt magyar nyelvtana. Szenci Molnár Albert hasonló munkája (*Nova grammatica Ungarica*, Hanau, 1610) után ez a második teljes áttekintés, amelyik mondattant is tartalmaz. Elsőként rendszerezi és foglalja szabályokba a katolikus helyesírást. Először 1682-ben jelent meg Nagyszombatban. A Klimó-gyűjteményben a második kiadásból őriznek egy példányt (*Grammatica linguae Ungaricae*, Nagyszombat, 1702).⁶⁴

Időrendben Kalmár György *Prodromusa* következik (*Prodromus idiomatis scythico-mogorico-chuno-(seu hunno)-avarici*, Pozsony, 1770).⁶⁵ Ez nem rendszeres nyelvtan, hanem a magyar nyelvhez kapcsolódó grammatikai, helyesírási és prozódiai megjegyzéseket tartalmaz, új szavak bevezetését javasolja. A munka a kortársak körében teljes értetlenséget és elutasítást váltott ki.

Beregszászi Nagy Pál (1750 k.–1828) az erlangeni egyetemen, majd a sárospataki református kollégiumban a keleti nyelvek tanára. Németül írt magyar nyelvtant (*Versuch einer magyarischen Sprachlehre*, Erlangen, 1797).⁶⁶ A finnugor nyelvrokonság elméletét elvetette, a magyart a törökkel és más keleti nyelvekkel hasonlította össze.

A felvilágosodás korának nyelvművelő törekvéseihez kapcsolódnak a nemesi-nemzeti reformmozgalom képviselőinek röpiratai. Ilyen a testőríró Báróczy Sándor (1735–1809) írása: *A védelmezett magyar nyelv. Vagyis a deákság mennyire szükséges voltáról való kettős-beszélgetés* (Bécs, 1790).⁶⁷ Rácz Sámuelnek (1744–1807), a magyar nyelvű orvosi tankönyvirodalom megalapítójának vonatkozó műve: *A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, mellyben meg-mutattatik, hogy Magyar-Országban lehet, s kell-is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat fel-állítani, és hogy az universitasnak Pest leg-jobb hely* (Bécs, 1790).⁶⁸ Bízunk benne, hogy ezt az állítást megbocsátják a pécsi universitashoz tartozó könyvtár rajongói, akik 2010-ben éppen az alapító születésének háromszázadik évfordulóját ünnepelték.

Remélem, ebből a rövidke ízelítőből is kitűnik, hogy a könyvtár bőséges grammatikai anyaga sok egyetemi szakdolgozathoz, PhD- vagy akár akadémiai doktori értekezéshez szolgálhat forrásul. Ráadásul a 19. századtól rohamosan növekszik a kapcsolódó tételek száma. Lehetne tehát válogatni korszakok, nyelvek, műfajok és még számtalan szempont szerint, egy-egy területhez tartozó munkák nemzetközi és magyar összefüggéseit, filológiai és elméleti hátterüket részletesen megvizsgálva – kiindulásul a további kutatásokhoz.

⁶⁴ DD.IX.22

⁶⁵ Sz.D.III.25

⁶⁶ Sz.O.VIII.20

⁶⁷ Zs.VIII.19/11

⁶⁸ OO.IV.12/1